

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови
Київського університету
імені Бориса Грінченка

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА В РОМАНІ Ю. ЯНОВСЬКОГО «ВЕРШНИКИ»

Мовотворчість Ю. Яновського була предметом наукових розвідок на різних етапах історичного розвитку й експлікувала ознаки кожного з періодів [1–6]. Так, часи «поглиблення процесу українізації» [2, с. 158], усвідомлення ваги літературного слова змінилися етапом розгортання «лінії мовного фронту», зокрема й на «ділянці словотвору», переслідувань у творах українських письменників будь-яких проявів національного, «відмінного» від російської мови [7].

Лінгвоукраїністиці відомі праці мовознавців періоду заборон національного самовираження, коли «придатність й зручність мови як знаряддя соціального єднання» була основною ознакою «мовно-культурної асиміляції» [7, с. 190]. Спроби розглядати українську літературну мову як інструмент «соціального єднання», зокрема її дериваційний потенціал, відстежуємо у виступах П. Горецького «Націоналістичні переключення в питаннях українського словотвору» [7, с. 182–200].

Зауважимо, що продовженням етапізації зросійщення став вихід праці відомого мовознавця І. Білодіда [1]. Аналізуючи мову і стиль роману «Вершники», учений зазначав про свідоме використання Ю. Яновським засобів афіксації, в яких є «велика словотворча сила», що посилює «семантичне навантаження слова». Разом із тим серед найпродуктивніших суфіксів називає «чужі», «невластиві» для української мови афікси [1, с. 122–124]. Прикметно, що в українській словотвірній традиції є цілком протилежна думка щодо використання суфіксів **-чик**, **-цик** в основах іменників і пов'язана вона з відкиданням таких афіксів як чужомовних [7, с. 192–193]. Показово, що учений згрупував суфікси за такими ознаками: 1) професії, заняття чи більш-менш постійної ознаки **-ник**, **-ор**, **-ар** (**-яр**); 2) збільшення посилення якості **-енн**, **-езн**; 3) зменшення (здрібнілості) предмета чи ознаки **-еньк**, **-ечк**, **-инк**, **-ин**, **-ець**; 4) презирливого ставлення до об'єкта пізнання **-юг**; **-яг**; **-юр**; **-як**; **-ун** [1, с. 125].

Разом із тим І. Білодід залишав поза увагою префіксальне словотворення в романі Ю. Яновського, зауважуючи, що «префікси не становлять творчого досягнення письменника і вимагає переосмислення використання суфікса **-ість**», а також субстантивацию прикметників [1, с. 25]. Це є свідченням лінгводида, який поширювався на українську літературу та українську культуру загалом.

Тоді як у новітніх розвідках «ґрунтовно проаналізовано функціонально-стилістичну та семантичну природу ідіостилю Ю. Яновського як систему мовноестетичних символів [3, с. 3]. Предметом сучасних лінгвістичних пошуків позначено такі параметри: «стилістична природа, лексико-семантичні особливості та функціональні можливості авторської мовотворчості» [3, с. 2].

Дослідження українськомовної словотвірної традиції посилює інтерес до прози Ю. Яновського на сучасному етапі. Як слушно зауважує Л. Домилівська, «вивчення системних мовознавчих характеристик індивідуального письма дає змогу дослідникам спрогнозувати майбутні шляхи розвитку українського слова» [4, с. 4].

Завдання розвідки – дослідити словотвірну парадигму в романі «Вершники», розкрити особливості словотвірної традиції в період написання твору Ю. Яновським.

Матеріалом нашого дослідження слугували близько 300 одиниць денотатів, вибраних методом суцільної вибірки з тексту роману в новелах «Вершники» Ю. Яновського.

У межах вибірки помічено денотати на позначення осіб за певними видами діяльності з афіксом **-ник**, на зразок: *вальцювальники*, *канавників*, *формівників*, *кльошників*, *баклажанників*, *поминальник*, *обжежчик*. Частина дериватів з **-ник** є похідними від основ дієслів, на зразок: формувати -> *формівник*; поминати -> *поминальник*, решта – номінує назви професій, похідних від іменників, на зразок: мартен -> *мартенщик* (правильною є форма *мартенник*), або за зовнішніми ознаками, на зразок: кльош -> *кльошник*, баклажан -> *баклажанник*, жаба -> *жабник*. Пор.: *Він кричав на канавників і лаяв формівників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером* [8, с. 84]; *Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби <...>* [8, с. 52]; *Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на kater посадили кількох кльошників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна»* [8, с. 53]; *Між Олешками і Голою Пристанню – Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост* [8, с. 53]; *І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові подарем степових звичаїв* [8, с. 25]; *А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель* [8, с. 97]; *Дуже найдно, коли хтось умирає – без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піст перед Великоднем котиться вже, як горіх* [8, с. 29].

Як свідчить обстежений матеріал твору, Ю. Яновський використовував подекуди афікс **-цик** (*доменичик*, *мартенчик*), що є свідченням насадженої русифікації, яка розхитувала мовну норму. Пор.: *Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменички й шлюсарі, мартенчики й скло-*

дуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби – усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим [8, с. 77].

Показово, що в корпусі досліджуваних дериватів натрапляємо на абстрактні іменники з суфіксом *-ість*, на зразок: *Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвітає, і вицвів, і збагнув крихке проростання живих клітин* [8, с. 97]; *Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози градусів десять, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами* [8, с. 115].

Значно меншою кількістю лексичних одиниць представлена парадигма дериватів з афіксом *-ну*, що номінують процесуальність (розквітнув, мокнути, заглянути, линувся, схитнувся, прокинувся); сприйняття зорових явищ, що відбувалися або відбуватимуться, одноразових, миттєвих дій (блїмнули, гукнули, здохнути, ляснули, осміхнувся озирнувся, оглянув, упірнув, майнути, ляснув, натиснути, осміхнувся, рубонув, скрикнув, дмухнув, трусонув, виплюнув). Пор.: *Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь* [8, с. 36]; *Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповідь <...>* [8, с. 8].

Корпус дієслів представлений денотатами на позначення конкретної фізичної дії (висвистували), стан предмета, особи, або зміну, що відбувається (вигорати, зацвітати, мокнути, підморгнув, похнюпився, хряскотіли). Пор.: *Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївою; Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія* [8, с. 7]; *Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одєжу кров'ю* [8, с. 7–8]; *Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки* [8, с. 8]; *Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю* [8, с. 8]; *<...> а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро* [8, с. 9]; *<...> і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати цювесні і вигорати на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, <...>* [8, с. 23]; *Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й виїти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому* [8, с. 24]; *Його перестріває друг, повідає, як драгувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боїтись, ось підємо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боїтись* [8, с. 25]; *Данилко брѳохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітись* [8, с. 35].

Високою продуктивністю відзначаються моделі лексем, зокрема з афіксами *-ува, -юва*, які в поєднанні із префіксами *ви-* маркують граматичне значення недоконаного виду, на зразок: *вимахували, вишукували, мобілізувати*. Пор.: *Тоді святили царини, і золоті попи вимахували кадилами <...>* [8, с. 33]; *Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродях, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш* [8, с. 117].

Прикметно, що в аналізованому тексті відстежуємо відад'єктивні дієслова, що мають семантику означуваної дії, на зразок: *А білий тиждень, коли білять хати, чепають подвір'я <...>* [8, с. 29];

Показово, що в аналізованому тексті помічено юкстапозити, в яких характеристизатор займає постпозицію і відображає оцінне значення, на зразок: *греків-вигнанців, майстер-голова, капітани-жабники*; або препозицію: *шибеника-листоношу*. Пор.: *Херсон – місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; <...>* [8, с. 48]; *Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадовили кілька кльошників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна»* [8, с. 53]; *Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отаман, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі* [8, с. 67]; *Це був хлопчик-червоноармієць* [8, с. 113].

Разом із тим композити мало представлені у творі і мають експресивне забарвлення, на зразок: *душогуби, міноносці*. Пор.: *Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душо-губе махновський, злодюго каторжний* [8, с. 12–17].

Морфолого-синтаксична деривація представлена переходом числівників *один*, прикметника *цілий* в займенник, іменника *людина*, на зразок: *Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелганя бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг* [8, с. 7]; *І всі весні його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв* [8, с. 25]; *Переїхали Дніпро й попливли ериками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли* [8, с. 53]; *І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній – червоні яблука, зелені квіти, соняшники – де прийдеться* [8, с. 98]; *Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину* [8, с. 113]. Прикметно, що в тексті відстежуємо субстантивовані іменники, що номінують осіб та їх стан, на зразок: *лежачого, поранені, живі, мертві, померлі*. Пор.: *І сотник підійшов до листоноші й вистрілів у лежачого, і це лист у вічність пішов од рядового бійця революції* [8, с. 74]; *Добре вмирили поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила* [8, с. 85]; *В очах померлих назавжди відбивалося видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою* [8, с. 85]; *А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя* [8, с. 104]. Значно меншою кількістю представлена адвербіалізація іменника *часом*, на зразок: *Часом після цілотижневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу <...>* [8, с. 100].

Прикметно, що в аналізованому корпусі лексем помічено лексико-семантичну деривацію, представлену денотатами на позначення осіб, які є прибічниками ватажків або номінують учасників за походженням, на зразок: *Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту* [8, с. 107]; *Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям* [8, с. 114].

Отже, словотвірна парадигма в романі Ю. Яновського «Вершники» експлікує українськомовну дериваційну традицію в період заборон національної ідентифікації. Досліджений корпус лексем свідчить про дериваційну спроможність української літературної мови. Творчий доробок письменника потребує усебічного ґрунтовного студювання дериваційних процесів.

Література:

1. Білодід І.К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського / І.К. Білодід. – Видавництво Академії наук, української РСР. – Київ, 1955. – 128 с.
2. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Державне видавництво України / М. Гладкий. – Харків, 1930. – 159 с.
3. Домилівська Л.В. Ідіостиль Юрія Яновського в контексті лінгвоестетичних парадигм I половини ХХ ст. : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л.В. Домилівська. – Київ : Б.в., 2011. – 18 с.
4. Домилівська Л.В. Лінгвосимвольний простір Ю. Яновського: словник / Л.В. Домилівська; за ред. Л.І. Шевченко. – К. : видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т». – 2010. – 210 с.
5. Плачинда С.П. Композиція і характери в новелах Юрія Яновського / С.П. Плаинда ; АН УРСР Ін. літератури ім. Т. Шевченка. – К. 1957. – 50 с.
6. Плачинда С.П. Майстерність Юрія Яновського / С.П. Плачинда. – Київ : Рад. письменник. – 1969. – 249 с.
7. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд. : Л. Масенко та ін. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська акад.» – 2005. – 399 с.
8. Яновський Ю. Вершники. Роман / Ю. Яновський. – Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро». – 1987. – 141 с.

Анотація

В. ЗАСЦЬ. СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА В РОМАНІ Ю. ЯНОВСЬКОГО «ВЕРШНИКИ»

У статті показано вплив на дериваційні процеси в художньому тексті періоду заборон національного самовираження. Розглянуто продуктивні моделі словотворення в романі Ю. Яновського «Вершники». Виділені продуктивні часто вживані форманти словотвірних типів дієслів у художньому тексті.

Ключові слова: афікс, дериваційний потенціал, номінативність, словотворчий потенціал, формант.

Аннотация

В. ЗАЕЦ. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПАРАДИГМА В РОМАНЕ Ю. ЯНОВСКОГО «ВСАДНИКИ»

В статье показано влияние на деривационные процессы в художественном тексте в период запрета национального самовыражения. Рассмотрены продуктивные модели словообразования в романе Ю. Яновского «Всадники». Отмечены продуктивные, часто употребляемые форманты словообразовательных типов глаголов в художественном тексте.

Ключевые слова: аффикс, деривационный потенциал, номинативность, словообразовательный потенциал, формант.

Summary

V. ZAIETS. DERIVATIONAL PARADIGM IN A NOVEL Y. YANOVSKYI “VERSHNYKY”

The impact on derivational processes in a literary text of the period of prohibitions of national expression was shown. Considered productive models of word formation in the novel by Y. Yanovskyi «Vershnyky». Identified productive formants of commonly used types of verbs in a literary text.

Key words: affix, derivative potential, normativity, word-formation means, formant.